

דליה מרקס

בְּזִמּוֹ

מסעות בלוח השנה היהודי-ישראלי

ראש חודש טבת: חג הבנות

בראש חודש טבת, לאור החנוכייה הדולקת, נהגו להתכנס הנשים בתונים ובקהילות נוספות בצפון אפריקה. הנשים נהגו לחגוג כל ראש חודש, אולם את ראש חודש טבת הן ציינו בחגיגות מיוחדות. היה זה חג הבנות (עיד אל בנאת) או ראש חודש לבנות. מנהגים שונים אפיינו את חג הבנות, במקומות אחדים היה זה בעיקר חגן של הרווקות ובמקומות אחרים של נשים מכל שכבות הגיל. לאור החנוכייה הדולקת הן אכלו מאכלים חגיגיים, שרו שירים, רקדו וקיבלו ברכת רב.⁶² הסיבה לקביעת ראש חודש טבת כחג הבנות אינה ידועה. לפי סברה אחת מועד זה נבחר מפני שביום הזה, "ביום אָחַד לְחֹדֶשׁ הָעֵשְׂרִי" (עזרא י, טז), קרא עזרא הסופר לבני העם ששבו מבבל לגרש את הנשים הנוכריות. על פי הסבר זה נשות ישראל חגגו ביום הזה את לכתן של מתחרותיהן, אולם אין בידינו כל הוכחה לאמיתות הסברה. אני מעדיפה את הדעה (שאף היא אינה ניתנת להוכחה) שחג הבנות קשור דווקא באסתר המלכה, מצילת עמה, שנלקחה אל בית המלך אחשוורוש "בְּחֹדֶשׁ הָעֵשְׂרִי הוּא חֹדֶשׁ טֵבֵת" (אסתר ב, טז). ספר אסתר הוא גם המקום היחיד בתנ"ך שזכר בו שמו של החודש. היו שקשרו את החג לגבורתה של יהודית, אבל אפשר לקשור את סיפוריהן של לפחות עוד שתי נשים מיוחדות בחג הבנות, שתי נשים שסיפורן כה דרמטי ואף על פי כן שָׁמַן אינו ידוע לנו, ולכן עצם הזכרתן היא כהקמת מצבה להן להזכירן – בת יפתח ובת חשמונאי. סיפורים אלה הם מסורות של סולידריות ואחוה, והרי הם לפניכם ולפניכן:

יהודית

"ספר יהודית" הוא אחד הספרים החיצוניים, הוא נכתב בחוגים יהודיים ולמען קוראים יהודיים אבל לא נכנס לקנון כ"ד ספרי התנ"ך. הספר מתאר את סיפור תושייתה וגבורתה של האלמנה היפה שהצילה את עמה והרגה את הולופרנס שר הצבא האשורי שצר על העיר. יש המחשיבים אותו כרומן ההיסטורי הראשון בעולם. כשהעם ומנהיגיו שרויים במבוכה ובייאוש, מגיעה יהודית למחנה האויב ומבקשת מהולופרנס מקלט מדיני. סיפור הכיסוי שלה משכנע, היא מספרת שידוע לה שעמה עומד להפסיד, והיא מעוניינת להצטרף ל"מנצחים". שר הצבא מתרשם מיופיה ומחוכמתה ומזמין אותה לבלות איתו. יהודית נוהגת כמי שנענית לשליט ונראית כמי שעומדת להתמסר לו. היא נושאת תפילה נרגשת להצלחת פועלה, ואז ניגשת אל המיטה, נוטלת את חרבו של הולופרנס השיכור, אוחתת בציצית ראשו, וקוראת "חזקני אלהי ישראל ביום הזה" ובאבחה כפולה מכה על צווארו וכורתת את ראשו (יהודית יג, ו-ז).⁶³ מותו של שר הצבא זרע ייאוש ובלבול בצבא האשורי, והיהודים ניצחו ניצחון גדול.

וַתֵּאמֶר בְּלִבָּהּ:
הִיא אֱלֹהִי כָל עַז,
הַבַּט בְּעַת הַדָּאֵת אֵל מַעֲשֵׂי
יְדֵי לְהַרְמֵחַ רְוַשְׁלִים,
כִּי עָפָה עַת לְעֹזֵר לְנַתְלָתָהּ
וְלַעֲשׂוֹת אֵת מְזֻמָּתֶי
לְשֹׁבֵר אֵת הָאֲזִיבִים
אֲשֶׁר קָמוּ עָלַינִי.
(יהודית יב, ד-ה)

אין כל ודאות שסיפורה של יהודית חל דווקא בימי החנוכה, ואין בידינו גם הוכחות שסיפור זה אמנם התרחש במציאות. ובכל זאת במסורת הוא נקשר בחג זה. ואכן, יהודית היא בת דמותו של יהודה המקבי; השמות של שניהם דומים וסמליים בכך שהם מייצגים את עם ישראל. גבורתה של יהודית נתפשת כמענה לגבורתו של יהודה, והדמויות של יהודה האוחז בחרב ויהודית, האוחזת בידה האחת חרב ובשניה את ראשו הכרות של הולופרנס מעטרות חנוכיות רבות החל במאה השש-עשרה. בראש חודש טבת נהגו נשים להשיח בגבורתה של יהודית ולסעוד ביחד מאכלי גבינה, זכר למסורות מימי הביניים, שלפיהן יהודית סירבה לאכול מן הבשר הלא כשר במחנהו של הולופרנס, והאכילה אותו בלביבות גבינה כדי להרדים אותו. ממש כמעשה יעל אשת לפידות, שהרדימה את סיסרא במשקה חלבי (שופטים ד, יז-כא; ה, כד-כז). (ראו עמ' 94-95)

בת יפתח

על הנערה המכונה במקורותינו על שם אביה-רוצחה ועל חייה הקצרים אין אנו יודעים כמעט דבר.⁶⁴ כל שידוע לנו הוא שאביה נדר נדר טרם יציאתו למלחמה במלך עמון: "וְהָיָה הַיּוֹצֵא אֲשֶׁר יֵצֵא מִדֹּלְתֵי בֵיתִי לְקִרְאֹתֵי בְּשׁוּבִי בְּשָׁלוֹם מִבְּנֵי עַמּוֹן וְהָיָה לָהּ וְהֶעֱלִיתָהּ עִוְלָה" (שופטים יא, לא). יפתח אכן ניצח בקרב, ולמרבית הזוועה מי שבאה לקראתו הייתה לא אחרת מאשר בתו היחידה, שקידמה את אביה בתופים ובמחולות. יפתח התאבל, אבל לא הפר את נדרו לאל, וזאת בעידודה של בתו, שרק ביקשה, "הֲרִפָּה מִמֶּנִּי שְׁנַיִם חֲדָשִׁים וְאַלְכָּה וְיִרְדְּתִי עַל הַהָרִים וְאֶכְכֶּה עַל בְּתוּלֵי אֹנְכֵי וְרַעוּתֵי" (שם, לז). לאחר שאיפשר לבתו את פרק הזמן שביקשה, נאמר "וַיַּעַשׂ לָהּ אֶת נִדְרוֹ אֲשֶׁר נָדָר" (שם, לט). התנ"ך אינו יכול לבטא בלשון מפורשת את הזוועה שנעשתה בנערה, אבל חז"ל, הם לא חסכו שבטם מיפתח:

רוח הקודש צווחת: נפשות הייתי מבקש שתקריב לפניך? אֲשֶׁר לא צְוִיתִי וְלֹא דִבַּרְתִּי וְלֹא עָלְתָה עַל לִבִּי (ירמיה יט, ה) [...] ולא דברתי ליפתח להקריב לי את בתו". (תנחומא בחקתי ז)

התנ"ך מספר על מועד קדום לבנות ישראל שנוצר לזכרה של בת יפתח: "מִיָּמִים יְמִימָה תִּלְכְּנָה בְּנוֹת יִשְׂרָאֵל לְתַנּוֹת לְבַת יַפְתָּח הַגִּלְעָדִי אֲרַבַּעַת יָמִים בְּשָׁנָה" (שם, מז).

מעשה בת יפתח נקשר בדיעבד לראש חודש טבת. פרשן התפילה הספרדי בן המאה הארבע-עשרה, ר' דוד אבן־דרהם, כתב שמסוכן לשתות מים בעת התחלפות ארבע התקופות (ראו עמ' 83-86), כלומר ראשי החודשים תשרי, טבת, ניסן ותמוז. הסיבה לסכנה שבמים בתקופת טבת היא "לפי שבאותו הפרק נשחטה בת יפתח ונהפכו כל המימות לדם".⁶⁵ הסבר זה מציב מצבה לבת יפתח ולאסונה.

הרבנית רבקה לוביץ
ביקשה לגאול את
האנונימיות של בת יפתח
ולתת לה שם: תנות (על
שם קדום שניתן לה
בספרות החיצונית), וכך
היא מסבירה את השם
במדרש מודרני שכתבה:

ולמה נקרא שמה 'תנות'?
לפי שנאמר 'מִיָּמִים יְמִימָה
תִּלְכְּנָה בְּנוֹת יִשְׂרָאֵל,
לְתַנּוֹת, לְבַת יַפְתָּח
הַגִּלְעָדִי, אֲרַבַּעַת יָמִים
בְּשָׁנָה' (שופטים יא, מ).
ואמרו אין 'לתנות' לשון
בכי, אלא 'תנות' שמה
של בת יפתח הוא. היא
תנות היא בת יפתח. ומה
עושה? יושבת במרומים,
ושומעת סיפוריהן של
בנות ישראל אשר בארץ,
ואחר יושבת אצל השכינה
וּמְתַנָּה באוזניה צרותיהן,
מתפללת בעבורן ומלמדת
עליהן זכות. תנות מופיעה
בעוד מדרשים של לוביץ
כמליצת יושר על בנות
ישראל, כמעין מקבילה
נשית לאלהיה הנביא.⁶⁵

סיפורה של יהודית וסיפור בת יפתח שנקשרו בראש חודש טבת, פורשים מנעד רחב של התנהגויות נשיות ושל גורלות נשיים: גבורה מזה וקורבן מזה. לכאורה, אין רחוק כסיפורה של יהודית מסיפורה של בת יפתח – לזו, עלומת השם, הוקדשו כמה פסוקים ואף שמה לא נמסר בתנ"ך, ולזו, ששמה כשם עמה, הוקדש ספר שלם וקולה נשמע ברמה; בזו נעשה מעשה וזו עשתה מעשה; זו הומתה בגלל יציאתה התמימה מביתה וזו הביאה גאולה לישראל בעקבות יציאתה המחושבת מביתה היישר אל מחנה האויב. ועל אף השוני בסיפורים, מבט קרוב יותר יגלה קווי דמיון מפתיעים בין יהודית ובין בת יפתח: סיפורי שתיהן נקשרים באלימות קשה, זו נרצחה בשל גאוות לב אביה וזו רצחה כדי להציל את עמה; שתיהן עלו על במת ההיסטוריה לרגע קט ואז הודרו ממנה: זו קיפחה את עלומיה וחייה בגלל נדרו של יפתח ומתה בכתוליה, וזו, שבגבורתה ועורמתה הצליחה לכרות את ראשו של הלופרנס והביאה לניצחון סוחף, חוזרת אל אלמוניות ביתה, ואף הספר המספר את גבורתה לא זכה להיכנס לקנון של ספרי הקודש היהודיים.

שתיהן, בת יפתח ויהודית, פעלו במערכת שאיפשרה להן תמרון מועט בלבד. זו קיבלה עליה את הדין: "וַתֹּאמֶר אֵלָיו אֲבִי פְצִיטָה אֶת פִּיךָ אֶל ה' עֲשֵׂה לִי כַאֲשֶׁר יֵצֵא מִפִּיךָ" (שופטים יא, לו), וכל שביקשה הוא ארכת זמן לבכות על אובדנה עם חברותיה; וזו ניצלה את יופיה ועורמתה כדי לפתות את שר הצבא, שאיבד את ראשו, תרתי משמע, לנוכח פיתויה. שתיהן זכו לעמוד במרכזם של אירועים ציבוריים, והן נזכרות לדורות: זו של בנות ישראל המבכות את עלומיה הנקטפים, וזו של העם כולו החוגג את חוכמתה ותושייתה.

בת חתתיהו

מדרש מימי הביניים מספר על אישה שלישית שבסיפורה נעשה שימוש כדי להסביר את חג הבנות, והיא בת מתתיהו כוהן גדול. כאן הקישור לחנוכה הוא ישיר ומפורש. נימים נסתרים ובלתי צפויים מקשרים בין סיפורה ובין סיפורן של שתי הנשים שהזכרנו קודם:

כיון שראו יוונים שאין ישראל מרגישין בגזירותיהם, עמדו וגזרו עליהם גזירה מרה ועכורה, שלא תכנס כלה בלילה הראשון מחופתה אלא אצל ההגמון שבמקום ההוא. כיון ששמעו ישראל כך רפו ידיהם ותשש כוחם ונמנעו מלארס, והיו בנות ישראל בוגרות ומזקינות כשהן בתולות [...] והיו יוונים מתעללים בתולות ישראל, ונהגו בדבר הזה שלוש שנים ושמונה חודשים, עד שבא מעשה של בת מתתיהו כהן גדול שנשאת לבן חשמונאי ואליעזר היה שמו. כיון שהגיע יום שמחתה הושיבוה באפיריון [...]

וכשישבו לסעוד עמדה חנה בת מתתיהו מעל אפיריון וספקה כפיה זו על זו וקרעה פורפיריון שלה ועמדה לפני כל ישראל כשהיא מגולה ולפני אביה ואמה וחותנה. כיון שראו אחיה כך נתביישו ונתנו פניהם בקרקע וקרעו בגדיהם, ועמדו עליה להרגה. אמרה להם: שמעוני אחיי ודודיי, ומה בשביל שעמדתי לפני צדיקים ערומה בלי שום עבירה הרי אתם מתקנאים בי, ואין אתם מתקנאים למסרני ביד ערל להתעלל בי?! [...] ריבונו של עולם אם לא תחוס עלינו חוס על קדושת שמך הגדול שנקרא עלינו ונקום היום נקמתנו. [...] באותה שעה נתקנאו אחיה [...] נטלו עצה וכו'. ועשה להם הקב"ה תשועה גדולה. (מדרש חנוכה, בית מדרש ח"ה)

סיפורה של בת מתתיהו הוא סיפור של אומץ ותושייה, לא אל מול האויב אלא אל מול בני משפחתה, לא בשדה הקרב אלא בביתה שלה. בת מתתיהו מערטלת את עצמה בליל כלולותיה, היא יודעת שרק כך תצליח לזעזע את אחיה, שנותרו אדישים לנוכח הידיעה שה"הגמון" יחלל אותה בליל כלולותיה. היא אכן מזעזעת אותם עד כדי כך שהם רוצים לרצוח אותה. המדרש מצפין ביקורת על כך שהאחים קיבלו בסבילות את האלימות שאחותם עמדה לסבול אבל התקוממו נגד מעשה של הפרת הצניעות. משהם שומעים את תפילתה של אחותם, הם אוזרים אומץ ונלחמים באויב.

אין בידנו עובדות היסטוריות לגבי גזירת "זכות הלילה הראשון" שנגזרה על בנות ישראל, ואף הוכחות היסטוריות למעשה המחאה של בת מתתיהו אין לנו. אולם מרתק שהמדרש מסביר את גבורתם של החשמונאים ואת מלחמת החופש שלהם כנובעות מגבורתה של נערה יחידה וחסרת הגנה. בסיפור זה יש אולי משום תקווה לסיפורה של בת יפתח: בת מתתיהו אינה מקבלת את גזירת הקורבן שנגזר עליה להקריב, ובמעשה אמיץ של מרי היא קוראת לקרוביה לפעולה. דרכה של בת מתתיהו שונה מזו של יהודית אך שתיהן בתושייתן, מובילות את העם לניצחון. עם זאת מצער למצוא שנשים שהצליחו להציל את עמם נאלצו לעשות זאת באמצעות פגיעה במיניות שלהן ומתוך סיכון היקר מכול.

גם אם שלוש סיפורי הנשים הללו אינם אלא מסורות ספרותיות שנוצרו לצרכים אידאולוגיים וחינוכיים, ערכם התרבותי רב. כל אחד מהם, וזימון שלושתם יחד, מעשיר את הבנת חג החנוכה, ובדיעבד גם את חג הבנות. בפרק הבא נדון בעוד אישה שסיפורה נקשר בראש חודש טבת, והפעם אישה אמיתית בשר ודם, שחייתה ונרצחה לפני שני דורות.

*

מי ייתן, שנשים אמיצות ומלאות תושייה אלה, וכמותן עוד נשים יהודיות אמיצות משך הדורות, יתנו בנו השראה להחיות מסורות קדומות וחדשות ובהן את חג הבנות, יום שבו נוכל לחגוג את אומץ לבן של נשים לא רק במצבי קיצון אלא גם במאבק הקיום היומיומי, יום של חגיגת החיים והחירות, של סולידריות נשית ושל אחריות הדדית ואנושית.

סיפורה של בת מתתיהו, והפגיעה המינית שעמדה לחוות מידי השליט המקומי, מתקשר למאבקן של נשים בימינו בקלות הבלתי נסבלת שבה החייסו עד לא מכבר לאלימות כלפי נשים.

בסוף שנת 2017 נכנס ללשונו ביטוי חדש, #MeToo, ובעברית "גם אני", שעניינו ההוקיע פגיעה מינית ואלימות מינית. למעשה כבר בשנת 2006 השתמשה בו טאראנה בורק, כדי למחות נגד אלימות מינית כנגד בנות מיעוטים בארצות הברית. אולם גילויים של מעשי פגיעה מינית חמורים של אנשים מפורסמים רבים הפכו את הביטוי ויראלי ברשתות החברתיות.

רבים ורבות השתמשו בתג ההקפצה (האשטאג) #MeToo כדי לציין שגם הם נפגעו מינית או כדי להביע סולידריות כלפי מי שנפגעו. וגם אם כמה מהגילויים שלה הם מכלילים וקיצוניים, היוצרותה של תנועה זו היא חשובה, מפני שהיא מבטאת לא רק את הצורך בשינוי אלא אף יוצרת שינוי בצורת החשיבה כלפי נשים ובעקבות זאת בהתייחסות הראויה כלפיהן. הטרדות מיניות ברחוב, במערכות החינוך, בצבא ובעבודה, שפעם היו מתקבלות בסלחנות, אינן נסבלות עוד.

המאבק אינו בין המינים (כפי שיש הטוענים בטעות), אלא בין חוקפנים, שבמקרים רבים הם גם בעלי ובעלות כוח ושררה, ובין מי שמסרבות ומסרבים להיות מותקפים עוד. ונבהיר שגם גברים מוצאים את עצמם לא אחת קורבנות לאלימות מינית.